

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

۱۳۷۱/۱۸ - ۲۰۵۸۵۶

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

گروه زبان و ادبیات فارسی

پایان نامه تحصیلی برای دریافت درجه کارشناسی ارشد رشته زبان و ادبیات فارسی

چند معنایی در غزلیات شمس

استاد راهنما:

دکتر محمدرضا صرفی

استاد مشاور:

دکتر عنایت الله شریف پور

مؤلف:

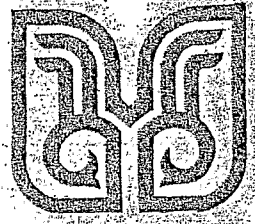
نجمه طاهری ماه زمینی

۱۳۸۹/۳/۱۷

شهریور ماه ۱۳۸۸

(ب)

۱۳۷۱۲۸

دانشگاه شهید باهنر کرمان

این پایان نامه به عنوان یکی از شرایط احراز درجه کارشناسی ارشد

بخش زبان و ادبیات فارسی
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
دانشگاه شهید باهنر کرمان

تسلیم شده است و هیچگونه مبرکی به عنوان فراغت از تحصیل دوره مزبور شناخته نمی شود.

دانشجو: نجمه طاهری

استاد راهنما: دکتر محمدرضا صرفی

استاد مشاور: دکتر عنایت الله شریف پور

داوران

۱: دکتر محمود مدبری

۲: دکتر ناصر محسنی نیا

نماینده تحصیلات تکمیلی دانشکده: دکتر معصومه باقری

حق چاپ محفوظ و مخصوص به دانشگاه است.

(ج)

۱۳۸۹/۳/۱۷

تقدیم

به پدر و مادرم

به خاطر همه ی مهربانی هایشان

و

به خواهرم « فرگس »

به خاطر همه ی یاری هایش

نامه ی سپاس

خداوند را شکرگزاریم که موجبات برتری ما را بر سایر موجودات فراهم آورد و آن قوه ی تعقل است و از استادانمان سپاسگزاریم که یاریمان نمودند تا عقل، این بخشش الهی را در وجودمان شکوفا نماییم چنانکه کنفوسیوس می گوید: « کسی که معانی جدید را در دل های کهنه جای دهد، آموزگار است. اما کسی که از دل های کهنه، معانی جدید بیرون آورد، آموزگاری نو اندیش است. »

در همین راستا باید از جناب آقای دکتر محمدرضا صرفی، استاد راهنمای پایان نامه تشکر نمایم که همواره راهنمایی های ایشان چراغ فرا راه ما بوده است و از جناب آقای دکتر شریف پور نیز، به خاطر همه ی محبت هایشان سپاس گزاری می نمایم.

همچنین از تمامی استادان گرامی ام به خصوص، جناب آقای دکتر مدبری، جناب آقای دکتر امیری خراسانی و جناب آقای دکتر محسنی نیا نیز، کمال تشکر را دارم.

چکیده

مولانا جلال الدین محمد بلخی، یکی از بزرگ ترین شاعران و عارفان ایرانی است. از میان آثار او، این دیوان کبیر و یا کلیات شمس است که بیانگر حالات شخصی او می باشد. در این دیوان مولانا سخنانی را به زبان آورده است که در حوزه ی شناخت ما قرار نمی گیرند و برای درک آنها، به تأویل و تفسیر نیاز داریم، بر این اساس، در پژوهش حاضر سعی شده، ابتدا به بررسی پیشینه ی هرمنوتیک و چند معنایی در غرب و در فرهنگ اسلامی پرداخته شود، سپس دلایل استفاده کردن از شگردهای چند معنایی، توسط عرفا بیان می گردد.

در بخش سوم به بررسی چند معنایی در غزلیات شمس پرداخته می شود و از آنجا که برای بررسی هر شعری، ابتدا باید جهان بینی شاعر و نحوه ی به کار گیری زبان توسط او، را بدانیم، بنابراین در این بخش، جهان بینی مولانا بر اساس اشعار و سخنان او بیان می گردد. بعد از آن، مهمترین عوامل ایجاد معانی گوناگون در غزلیات شمس بیان می شود. به طور کلی، عوامل چند معنایی در غزلیات شمس را، می توان به دو دسته ی، عوامل درون متنی و عوامل برون متنی تقسیم نمود.

منظور از عوامل درون متنی همان صورخیال، نماد، اسطوره و.. است و به بررسی نقش صور-خیالی چون، استعاره، کنایه، پارادوکس و... در ایجاد معانی دوگانه و چندگانه در غزلیات شمس پرداخته می شود.

منظور از عوامل برون متنی، قدرت مکالمه ی غزلیات شمس با نظریه های جدید ادبی، روانشناسی و غیره است. اشعار عارفانه ی مولانا به دلیل ساختار ذهنی او، قابلیت گفتگو با نظریه ی روانشناسی فروید و یونگ را دارند. به همین دلیل در بخش آخر این پژوهش، به بررسی غزلیات شمس بر اساس نظرات یونگ و فروید پرداخته شده است. این گونه بررسی شعر مولانا، باعث پی بردن به توان های زبانی شعر او می گردد و نوعی حیات و جاودانگی را برای شعر مولانا به ارمغان می آورد.

فصل اول: مقدمه

- ۱-۱- درآمد..... ۲
- ۱-۲- بیان مساله..... ۳
- ۱-۳- ضرورت انجام تحقیق..... ۳
- ۱-۴- سوال ها یا فرضیه های تحقیق..... ۴
- ۱-۵- پیشینه نظری و تجربی..... ۴
- ۱-۶- نوع تحقیق..... ۵
- ۱-۷- روش تحقیق..... ۵
- ۱-۸- هدف های تحقیق..... ۵
- ۱-۹- تعریف مفاهیم مطرح شده در سوال ها و فرضیه ها..... ۵

فصل دوم: کلیات و پیشینه ی چند معنایی

- ۲-۱- زندگی نامه مولانا..... ۸
- ۲-۱-۱- سید برهان الدین محقق ترمزی..... ۹
- ۲-۱-۲- ورود شمس ۱۰
- ۲-۱-۳- صلاح الدین زرکوب..... ۱۲
- ۲-۱-۴- حسام الدین چلبی..... ۱۲

- ۱۳..... ۲-۱-۵ آثار مولانا
- ۱۴..... ۲-۲ پیشینه ی هرمنوتیک
- ۱۵..... ۲-۲-۱ ریشه ی هرمنوتیک
- ۱۶..... ۲-۲-۲ معنای هرمنوتیک
- ۱۶..... ۲-۲-۳ معنا شناسی
- ۱۷..... ۲-۲-۴ پیشینه تأویل و هرمنوتیک در غرب
- ۱۸..... ۲-۲-۴-۱ دوره ی اول
- ۱۸..... ۲-۲-۴-۲ دوره ی دوم
- ۱۹..... ۲-۲-۴-۲-۱ آگوستین قدیس
- ۲۰..... ۲-۲-۴-۳ سیر تکاملی نظریه ی هرمنوتیک جدید
- ۲۱..... ۲-۲-۴-۳-۱ هرمنوتیک کلاسیک
- ۲۱..... ۲-۲-۴-۳-۲ هرمنوتیک رمانتیک
- ۲۱..... ۲-۲-۴-۳-۳ هرمنوتیک فلسفی
- ۲۲..... ۲-۲-۵ نظریه پردازان بزرگ هرمنوتیک
- ۲۲..... ۲-۲-۵-۱ شلایرماخر
- ۲۳..... ۲-۲-۵-۲ دیلتای

- ۲۳..... ۲-۲-۵-۳- هایدگر
- ۲۴..... ۲-۲-۵-۴- گادامر
- ۲۵..... ۲-۲-۵-۵- ریکور
- ۲۶..... ۲-۲-۵-۶- دریدا
- ۲۷..... ۲-۲-۶- نظریه های مهم هرمنوتیک جدید
- ۲۷..... ۲-۲-۶-۱- مرگ مولف
- ۲۹..... ۲-۲-۶-۲- اصالت نیت مولف
- ۳۰..... ۲-۲-۶-۳- اصالت متن
- ۳۱..... ۲-۲-۶-۴- اصالت خواننده
- ۳۳..... ۲-۲-۶-۵- انواع خوانندگان و خواندن ها
- ۳۴..... ۲-۲-۶-۶- انواع نوشته
- ۳۴..... ۲-۲-۶-۷- خوانش متن
- ۳۶..... ۲-۳- زبان صوفیه
- ۳۶..... ۲-۳-۱- تاریخچه ی زبان صوفیه
- ۳۷..... ۲-۳-۱-۱- تفسیر سنی
- ۳۷..... ۲-۳-۱-۲- تفسیر شیعی

- ۳۷..... ۲-۳-۱-۳- تفسیر صوفیانه
- ۳۹..... ۲-۳-۱-۴- معتزله
- ۴۰..... ۲-۳-۱-۵- اسماعیلیه
- ۴۰..... ۲-۳-۱-۶- فلاسفه
- ۴۳..... ۲-۴- چند معنایی زبان صوفیه
- ۴۴..... ۲-۴-۱- دلایل ابهام و چند معنایی زبان صوفیه
- ۴۴..... ۲-۴-۱-۱- پیام و موضوع آثار صوفیه
- ۴۵..... ۲-۴-۱-۲- نارسایی زبان عادی
- ۴۶..... ۲-۴-۱-۳- جهان بینی عرفا

فصل سوم: بررسی چند معنایی در غزلیات شمس

- ۵۰..... ۳-۱- بررسی چند معنایی در غزلیات شمس
- ۵۰..... ۳-۲- جهان بینی مولانا
- ۵۵..... ۳-۲-۱- عشق به شمس
- ۵۵..... ۳-۲-۲- وحدت وجودی جان عارفان
- ۵۹..... ۳-۲-۳- برتری اهل دل بر اهل رسم و علم
- ۶۰..... ۳-۳- پیش انگاری

- ۳-۴- نظر مولانا در مورد زبان ۶۲
- ۳-۵- بررسی نقش عوامل درون متنی، در ایجاد چند معناییِ غزلیات شمس..... ۶۷
- ۳-۵-۱- روابط جانشینی و همنشینی..... ۶۷
- ۳-۵-۱-۱- رابطه ی جانشینی..... ۶۷
- ۳-۵-۱-۲- رابطه ی همنشینی ۶۸
- ۳-۵-۲- نقش صور خیال در ایجاد چند معنایی غزلیات شمس..... ۷۲
- ۳-۵-۳- قاعده گاهی معنایی..... ۷۴
- ۳-۵-۳-۱- استعاره ۷۴
- ۳-۵-۳-۱-۱- استعاره ی مصرحه ۷۶
- ۳-۵-۳-۱-۲- استعاره مصرحه ی مرشحه..... ۷۸
- ۳-۵-۳-۱-۳- بررسی معنایی برخی از استعارات..... ۸۱
- ۳-۵-۳-۱-۴- به کار بردن یک کلمه در معانی استعاری متعدد..... ۸۴
- ۳-۵-۳-۲- تشخیص (personification) ۸۶
- ۳-۵-۳-۲-۱- اضافه ی استعاری ۸۹
- ۳-۵-۳-۲-۲- اسناد مجازی..... ۹۳
- ۳-۵-۳-۳- کنایه ۹۵

- ۹۶.....۳-۵-۳-۳-۱ صفت هنری
- ۹۹.....۳-۵-۳-۳-۲ کنایه ای که در سطح یک جمله و یا عبارت وجود دارد
- ۱۰۲.....۳-۵-۳-۳-۳ کنایه طنز آمیز یا آبرونی کلامی
- ۱۰۵.....۳-۵-۳-۳-۴ تمثیل
- ۱۱۲.....۳-۵-۳-۳-۵ پارادوکس
- ۱۱۵.....۳-۵-۳-۳-۵-۱ پارادوکس به صورت ترکیب
- ۱۱۵.....۳-۵-۳-۳-۵-۱-۱ ترکیب اضافی
- ۱۱۶.....۳-۵-۳-۳-۵-۱-۲ ترکیب وصفی
- ۱۱۷.....۳-۵-۳-۳-۵-۲ تناقض در یک جمله
- ۱۱۹.....۳-۵-۳-۳-۵-۳ تناقض بین دو جمله
- ۱۲۲.....۳-۵-۳-۳-۶ حس آمیزی
- ۱۲۳.....۳-۵-۳-۳-۶-۱ ترکیب اضافی و وصفی
- ۱۲۶.....۳-۵-۳-۳-۶-۲ استعاره ی تبعیه
- ۱۲۹.....۳-۵-۳-۳-۷ ایهام
- ۱۳۱.....۳-۵-۳-۳-۷-۱ ایهام چند گونه خوانی
- ۱۳۱.....۳-۵-۳-۳-۷-۱-۱ امکان تغییر حرکت

۱۸۳..... ۴-۶-۵-۳- داستان های عاشقانه

۱۸۵..... ۵-۶-۵-۳- داستان عارفان

۱۸۷..... ۷-۵-۳- عوامل فرا زبانی

فصل چهارم: نقش عوامل برون متنی در ایجاد معانی گوناگون در غزلیات

شمس

۱۹۳..... ۱- ۴- عوامل برون متنی

۱۹۳..... ۲- ۴- منطق مکالمه

۱۹۷..... ۳- ۴- رویکرد روانشناسی ادبیات

۱۹۹..... ۱- ۳-۴- فروید

۲۰۰..... ۲- ۳-۴- یونگ

۲۰۱..... ۱- ۲-۳-۴- ضمیر ناخودآگاه و ناخودآگاه

۲۰۳..... ۳- ۳-۴- ضمیر ناخودآگاه در عقاید دینی مسلمانان

۲۰۴..... ۴- ۳-۴- ضمیر ناخودآگاه در غزلیات شمس

۲۱۱..... ۵- ۳-۴- بی اختیاری انسان در برابر ضمیر ناخودآگاه

۲۱۶..... ۶- ۳-۴- سرگردانی میان « من ها »

۲۱۷..... ۷- ۳-۴- پیدا کردن خود

- ۲۳۰..... ۴-۳-۷-۱- آنیما و آنیموس
- ۲۳۳..... ۴-۳-۸- تغییر بی قرینه ی متکلم و مخاطب
- ۲۳۵..... ۴-۳-۸-۱- مکالمه ی مولانا با قرآن کریم
- ۲۴۴..... ۴-۳-۹- آرکی تایپ یا کهن الگو
- ۲۴۴..... ۴-۳-۹-۱- سایه
- ۲۴۹..... ۴-۳-۹-۲- پیر فرزانه
- ۲۵۴..... ۴-۳-۹-۳- پری
- ۲۵۸..... ۴-۴- نتیجه
- ۲۶۱..... فهرست منابع و مأخذ

فصل اول :

مقدمه

۱-۱-درآمد

یکی از ویژگی‌های خاصی که سبب تمایز آثار ادبی از آثار علمی می‌شود، چند معنایی آنهاست. این امر سبب می‌شود، شاهکارهای ادبی برای هر خواننده در هر عصر و هر مکان، معنایی متفاوت با معنایی که دیگران در شرایط دیگر دریافت می‌کنند، داشته باشند. علت اصلی چنین برداشت‌هایی، در چند معنایی آن‌ها نهفته است. این چند معنایی با شگردهای متعددی ایجاد می‌شود.

چند معنایی از قدیم، مورد توجه ادبا، اصولیون و متکلمین بوده است. در حدیثی از حضرت رسول اکرم (ص) نقل شده، که فرمودند: «أَنَا مَعَاشِرَ الْأَنْبِيَاءِ أَمْرًا أَنْ تُكَلِّمَ النَّاسَ عَلَى قَدْرِ عُقُولِهِمْ» (فروزانفر، ۱۳۶۱: ۳۸) این سخن گفتن به قدر عقول، به هیچ نحو بیانگر آن نیست که پیامبران به هنگام گفتگو، افق اندیشه‌های خود را تا حد افق فهم مخاطبان پایین می‌آورند، بلکه کلام ایشان به گونه‌ای است که جلوه‌های متعدد معانی را در برمی‌گیرد. به عبارت دیگر، پدیده‌ی چند معنایی سبب می‌شود، هر کس به قدر عقل خویش از سخنان بزرگان برداشت‌هایی داشته باشد.

همچنین گفته‌اند: «إِنَّ لِلْقُرْآنِ ظَهْرًا وَبَطْنَ وَبِطْنَهُ بَطْنٌ إِلَى سَبْعَةِ أَبْطَانٍ» (فروزانفر، ۱۳۶۱: ۸۳) یعنی هر آیه از قرآن دارای چندین معنا است، تا آنجا که علامه طباطبایی برای یکی از آیات قرآن حدود یک میلیون و دویست و شصت معنا قائل شده‌اند. (سروش، ۱۳۷۸: ۱۹۱)

در نامه‌های عین القضاة همدانی نیز، شعر به آینه تشبیه شده، تا هر کس بتواند چهره‌ی فکر خود را، در آن مشاهده نماید. (عین القضاة همدانی، ۱۳۶۲: ۲۱۶) آنچه مسلم است، شاعران بزرگ تحت تاثیر الهام‌های خاص، به معانی‌ای دست می‌یابند که در دسترس همگان است، اما همین معانی را با بهره‌گیری از شگردهای گوناگون زبانی و ادبی به شکلی بیان می‌کنند که چند وجهی

می‌شوند. به قول خود آنان:

من این حروف نوشتم چنان که غیر ندانست

تو هم ز روی کرامت چنان بخوان که تو دانی.

بر اساس آنچه که گفته شد، در این پژوهش تلاش خواهد شد شکل دگرگون خواندن و راه یافتن به عرصه ی چند معنایی در غزلیات شمس تا حدودی تحلیل شود.

۲-۱- بیان مساله

زبان‌شناسان معتقدند که «شعر یک حادثه ی زبانی است.» این حادثه از جهات مختلف قابل بررسی می باشد. یکی از این جهات، تلاش برای گریز از لایه ی ظاهری سخن و رسیدن به عمق معنای آن است. در چنین حالتی با گونه های مختلف افشانش معنایی و چند معنایی مواجه می شویم. برخی از راه های چند معنایی با توجه به مباحث قدیم پژوهش های ادبی، قابل بررسی هستند، اما امروزه در اثر پژوهش های ارزنده در حوزه های هرمنوتیک و معنا شناسی، افق های جدیدی پیش روی محققان قرار گرفته است، به گونه ای که می توان با بررسی نظریات جدید و تعدیل آن ها، به عظمت و شکوه ادبیات کشور خویش بیشتر واقف شد و به کشف جنبه هایی از آن رسید که برای دیگران ناشناخته بوده است.

علی رغم آنکه واژه ی «معنا» بسیار آشنا است، اما مفهومی بسیار فرار دارد و در شمار پدیده های «یدرک و لا یوصف» می باشد. گونه های مختلف معنا، شیوه های پنهان شدن معنا، به حاشیه رفتن بعضی از امور و در مرکز قرارگرفتن برخی دیگر از معانی، اموری بسیار جذاب و شایسته ی پژوهش هستند. بنابراین در این پژوهش سعی خواهد شد، معنا و گونه های مختلف آن در غزلیات شمس مورد بررسی قرار گیرد.

۳-۱- ضرورت انجام تحقیق

هر نظریه ی ادبی، موج جدیدی در دریای ادب ایجاد می کند و افق های جدیدی را می گشاید. به همین دلیل، همیشه آثار ادبی قدرت پژوهش های جدید را در اختیار محققان قرار می دهند.

غزلیات شمس مولود لحظه های از خود بی خود شدن مولانا هستند. او در این لحظه ها بدون اختیار خویش، کلامی را بر زبان جاری ساخته، که سرشار از معانی متعدد است. رها کردن چنین مسائلی و چنین متونی به حال خود و بسنده کردن به تعاریف کلی و استدلال های ذوقی، به تدریج سبب خواهد شد، ارزش های این آثار فراموش شود. بنابراین پرداختن به مسائل قدیم با نگاه نو،

امری بسیار مطلوب است، به خصوص جایی که متن مورد نظر از تقدس یا از ارزش ادبی والایی نیز، برخوردار باشد.

۴-۱- سوال ها یا فرضیه های تحقیق

- ۱- چند معنایی به چه معناست و در چه آثاری دیده می شود؟
- ۲- احتمالاً مولانا پاره ای از شگردهای چند معنایی را آگاهانه و پاره ای را ناخودآگاه به کار برده است.
- ۳- آیا شگردهای چند معنایی قابل شناسایی و طبقه بندی هستند؟
- ۴- آیا نوع موضوع و مطلب در بهره گیری از نوع شگرد چند معنایی موثر بوده است؟
- ۵- آیا نگاه مولانا و جهان بینی خاص او که معتقد است دنیای مادی سایه ای از دنیای ملکوت است، در چند معنایی شعر او موثر است؟
- ۶- آیا می توان گفت: چند معنایی یکی از دلایل مهم ماندگاری و طراوت غزلیات مولانا است؟
- ۷- نقش نمادها در چند معنایی شعر مولانا تا چه اندازه است؟

۵-۱- پیشینه ی نظری و تجربی

در زبان فارسی مقاله ی مستقلی که به چند معنایی غزلیات مولانا پرداخته باشد، یافت نشد. با این حال در مورد چند معنایی در کتاب های زبانشناسی و نقد ادبی به صورت پراکنده مطالبی آمده است. بحث چند معنایی چنان گسترده است که تمام مسایل مربوط به صور خیال، نماد، اسطوره و... را در بر می گیرد، بنابراین مقالات و پژوهش هایی که در زمینه ی هر یک از این موارد باشد، به این پژوهش مربوط می شود. این موضوع چند معنایی، علاوه بر مباحث ادبی به خوانش های گوناگون در زمینه های مختلف اجتماعی، سیاسی، فمینیسم، روانشناسی و... نیز مربوط می شود. نظریه ی روانشناسی فروید و به خصوص یونگ در زمینه ی روان آدمی، بسیار قابل تطبیق با آثار عرفانی است. زیرا بر طبق این نظریه در وجود هر فردی دو «من» وجود دارد. این مسئله مطابق نظر عرفا در مورد وجود آدمی است. در این زمینه کتاب فرویدسم با اشاراتی به ادبیات و عرفان، توسط (ح. آریان پور) نوشته شده است و در این کتاب به برخی مطابقت های بین عرفان اسلامی و نظریه ی فروید پرداخته شده است. اما از همه مهمتر، کتاب دکتر تقی پورنامداریان است که

تحت عنوان « در سایه آفتاب » به چاپ رسیده است و در آن به بررسی برخی از مهمترین عوامل ساخت شکنی در شعر مولانا پرداخته شده است. از مهمترین این عوامل تغییر بی قرینه ی متکلم و مخاطب است. این عامل، قابل تطبیق با نظریه ی روانشناسی یونگ است. اگر اثری قابلیت مکالمه با این نظریه ی جدید را داشته باشد، باعث ایجاد معانی گوناگون در آن می شود. بنابراین در این پژوهش سعی شده به یکی از قابلیت های غزلیات شمس، یعنی مکالمه با نظریه ی روانشناسی جدید، پرداخته شود.

۶-۱- نوع تحقیق

این پژوهش از نوع پژوهش های بنیادی و نظری است و اطلاعات مورد نیاز آن، با استفاده از کتابخانه و برگه های یادداشت جمع آوری شده است.

۷-۱- روش تحقیق

روش نگارش این پژوهش توصیفی است. ابتدا به تحلیل هرمنوتیک و چند معنایی پرداخته می شود، سپس شگردهای ایجاد چند معنایی در غزلیات شمس مشخص می شود و شواهد یافت شده در غزلیات شمس طبقه بندی می گردند. بعد از طبقه بندی این شواهد، به توصیف برخی از آن ها و نقش آن ها در چند معنایی غزلیات شمس پرداخته می شود.

۸-۱- هدف های تحقیق

۱- بررسی مسأله چند معنایی و تاریخچه ی آن در غرب و در فرهنگ اسلامی و بیان برخی برابری های این دو حوزه.

۲- کشف شگردهای زبانی برای بالا بردن ظرفیت زبان.

۳- تحلیل چگونگی تغییر معنا با توجه به افق فکری خوانندگان.

۴- کشف گونه های مختلف چند معنایی.

۵- سهم مولانا در بالا بردن ظرفیت زبانی.

۶- بررسی قدرت مکالمه ی غزلیات مولانا با نظریه روانشناسی جدید.

۹-۱- تعریف مفاهیم مطرح شده در سوال ها و فرضیه ها

چند معنایی: نوعی از نگارش است که در آن نویسنده کلمات را به گونه ای به کار می گیرد که هر خواننده بر اساس افق دید خود، می تواند از آن معنایی را برداشت کند.

رمز یا نماد: هر گونه ساختار دلالت گونه ای که در آن معنای نخست یا آشکار، معناهای دیگری را نیز به همراه می آورد.

تاویل: در لغت به آغاز برگردانیدن است و در شریعت باز گردانیدن لفظ از معنای ظاهری به معنای باطنی و احتمالی آن است، به شرط آنکه، آن معنا موافق کتاب و سنت باشد.
منطق مکالمه: نوعی خوانش متن است که در آن مفسر به گفتگو یا پرسش با متن می پردازد و از میان گفته های مولف به نتایج تازه ای بر مبنای علوم امروزی دست می یابد.